

УДК 340.15:347.62

Козинець І.Г.

*старший викладач кафедри цивільного, господарського права та процесу
Чернігівський національний технологічний університет*

Пророченко В.В.

*студент юридичного факультету
Чернігівський національний технологічний університет*

ШЛЮБ ТА ЙОГО ВИДИ У ПРИВАТНОМУ ПРАВІ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Постановка проблеми. Шлюбні відносини як соціальний інститут виникли до появи держави та права і досить давно врегульовані у деяких стародавніх правових системах, передусім, у римському приватному праві. Незважаючи на те, що правове регулювання шлюбу в римському приватному праві повною мірою не знайшло свого відтворення у сучасній правовій традиції, уявлення римлян про значення шлюбу та сім'ю, а також передумови й особливості процедури шлюбу у римському суспільстві мали відчутний вплив на подальший розвиток шлюбно-сімейного права. Проте фундаментальні вікові принципи, на яких ґрунтуються шлюбні відносини, з часом дедалі частіше викривляються в суспільній і правовій свідомості. Так, проблемними залишаються питання виникнення шлюбу, його розуміння та значення. Крім того, на сучасному етапі розвитку законодавства Україна прагне відповідати правовим принципам загальноєвропейського права, що сприяє правовій уніфікації національних законів та є передумовою згуртованості правових систем.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою наукового дослідження стали роботи таких відомих вітчизняних та зарубіжних науковців, як Л.В. Дячук, І.Б. Новицький, А.О. Овчатова-Редько, О.А. Омельченко, О.А. Підопригора, І.А. Покровський, І. Пухан, Ч. Санфіліппо, Дж. Франчозі, Є.О. Харитонов, В.М. Хвостов, З.М. Черніловський та інші. У контексті розкриття особливостей виник-

нення шлюбних відносин у Римі окрему увагу було звернено на римські правові пам'ятки, зокрема Закони XII таблиць, Інституції Гая, Дигести Юстиніана.

Формулювання завдання дослідження. З огляду на те, що традиція наукового пізнання римського приватного права охоплює тривалий часовий період, подальшого дослідження потребують окремі приватноправові відносини, які складаються в межах еволюції інститутів шлюбу та сім'ї. Метою статті є з'ясування правової природи римського шлюбу, визначення основних його видів та форм укладення.

Виклад основного матеріалу. Розвиток шлюбних відносин у Стародавньому Римі пов'язаний з історичними умовами, в яких розвивалися римське суспільство та римська сім'я. Шлюбні відносини як соціальний інститут були чітко врегульовані в римському приватному праві. Римські юристи досить ідеалістично визначали шлюб. Зокрема, в III ст. н.е. Модестін визначав шлюб як «союз чоловіка й жінки, спільність всього життя через єднання божественного і людського прав» (D. 23.2.1). Своєю чергою, Ульпіан так розумів сутність шлюбу: «Шлюб створюється не співжиттям, але згодою <...>, і не співжиття створює шлюб, а подружня любов» (D. 24.1.32.13; D. 35.1.15) [1].

Визначення Модестина чітко вказує на істотні елементи римського шлюбу, а визначення Ульпіана його доповнює. Романісти по-різному перекладають та тлумачать сен-

тенцію Модестина. Шлюб, на думку Ч. Санфіліппо, – фактичний стан речей (*res facti*), який тягне за собою надзвичайно важливі юридичні наслідки [2, с. 185]. З огляду на визначення, можемо констатувати, що вчений акцентує саме на юридичних наслідках шлюбу, залишаючи поза увагою його соціальну природу. Дж. Франчозі, навпаки, зазначає, що шлюб протягом століть представляв собою не юридичний інститут, а тільки фактичні відносини, що розвивалися поза вузькою сферою права [3, с. 167]. У цьому випадку вчений не надає шлюбу юридичного значення, а розглядає його як реальні взаємовідносини представників подружжя.

Своєю чергою, українські вчені-романісти О.А. Підпригора, Є.О. Харитонов перекладали сентенцію Модестина так: шлюбом є союз чоловіка і жінки, спільність всього життя, єднання божественного і людського права [4, с. 282]. Наведені тлумачення та варіанти перекладу відображають суб'єктивні уявлення вчених щодо правового та ціннісного змісту визначення шлюбу за Модестином і в деяких частинах збігаються. При цьому необхідно пам'ятати, що сутність поняття шлюбу змінюється залежно від конкретного історичного періоду, рівня розвитку права та системи цінностей, зокрема, зміст шлюбу буде різним у часи Модестина, на момент створення Дигест Юстиніана і в християнській доктрині. Варто зазначити, що визначення шлюбу було сформульоване Модестином із навчальною метою – охарактеризувати дійсний римський шлюб, а не бажаний чи такий, який відображав християнські погляди.

До систематизації Юстиніана Риму були відомі два види шлюбу:

1) «законний римський шлюб» («*matrimonium iustum*») – для тих, хто має *jus conubii* – право вступати в повноцінний, визнаний законом шлюб, що породжує для всіх членів сім'ї рівні і передбачені законами вигоди і наслідки. Такий шлюб укладався виключно між римськими громадянами, які мали відповідний обсяг правоздатності, з

дотриманням усіх вимог закону. Діти, народжені в такому шлюбі, набували статусу римського громадянина;

2) «незаконний римський шлюб» («*matrimonium non justum*») – тобто такий, що укладався між особами, які не мали римського громадянства (між переїзниками та іншими вільними, які права на законний шлюб не мали). Такий шлюб не давав чоловікові *patria potestas* (батьківської влади) та інших цивільних прав, пов'язаних із перебуванням у римському законному шлюбі (наприклад, права на емансипацію) [4, с. 287; 5, с. 59].

Таким чином, слід констатувати, що право вступати у той чи інший вид римського шлюбу залежало від наявності або відсутності римського громадянства. При цьому особам, які вступили у «законний римський шлюб», надавався більший обсяг цивільних прав. Таке положення можна розглядати як спосіб захисту прав та законних інтересів римських громадян шляхом надання їм більш привілейованого становища. Було заборонено укладати шлюби між римським громадянином, з однієї сторони, та переїзником (латинцем, вільновідпущенником, колоном) – з іншої. Переїзники укладали шлюб між собою за нормами «свого національного права», однак такі шлюби правових наслідків не породжували, а діти, народжені у такому шлюбі, не могли набути статусу громадянина.

Римський законний шлюб, своєю чергою, поділявся також на два види: 1) шлюб із чоловічою владою («*cum manu*») встановлював владу чоловіка над дружиною; 2) шлюб без чоловічої влади («*sine manu*»). Породжуючи абсолютно різний порядок у відносинах між подружжям, шлюб *cum manu* і шлюб *sine manu* різко відрізнялись один від одного і за формою укладення та припинення, і за змістом майнових та особистих відносин подружжя, і за правовим становищем матері щодо дітей. Майнові відносини, а також особисті немайнові відносини між подружжям визначалися не стільки фактом шлюбу, скільки формою його укладення [6, с. 264].

Римське право знало три форми шлюбних церемоній – встановлення *manus* (влади над дружиною): 1) *confarreatio* – через релігійний обряд; 2) *coemptio* – шляхом купівлі дружини; 3) *usus* – шляхом тривалого співжиття з майбутньою дружиною. Вибір однієї з цих форм здійснювався або батьками наречених, або самими нареченими і був вільним. Форма *usus* у часи Гая вже практично вийшла з ужитку, *confarreatio* (конфарреатія) мала доволі обмежену сферу застосування, таким чином, основною була форма так званої купівлі дружини.

Перший спосіб укладання шлюбу «*confarreatio*» мав релігійний характер. Його могли дозволити собі лише заможні родини патриціїв, він передбачав проведення пишної церемонії з поїданням хліба, принесенням його в жертву Юпітеру. На церемонії обов'язково мав бути присутнім жрець та не менше 10 свідків.

Другий спосіб «*coemptio*» (коемпція), або церемонія «міді і вагів», яка передбачала купівлю нареченим нареченої та здійснювалась у формі манципації домовладикою. Церемонія здійснювалась у присутності самих наречених, п'яти свідків та зважувача з вагами. Наречені обмінювались клятвами: «Чи будеш ти для мене достойною матерфаміліас? – запитував наречений. «Де ти, Гай, там і мене знайдеш, – відповідала наречена» [7, с. 71]. Як символ купівлі собі дружини наречений урочисто передавав її батькові злиток міді. Отже, дружина виступала як об'єкт, а не суб'єкт права, тобто була, швидше, річчю, ніж особою. Це залежне становище жінки спостерігається і в установленні загальної обов'язкової опіки над дружиною, і в її обмеженій правоздатності. Такий стан речей досить яскраво демонструє обмеження прав жінок у сфері сімейних правовідносин уже на стадії отримання згоди на укладення шлюбу.

Опіка над жінкою здійснювалась її батьками чи чоловіком, а за їх відсутності – опікунами, призначеними претором. Без згоди опікуна ні заповіт жінки, ні відчуження нею манципованих речей не визнавалися закон-

ними. Однак, неманциповані речі вона була правоздатна відчужувати самотійно. Від опікунства звільнялися лише весталки і жінки, які мали трьох чи більше дітей. Тим не менше Гай зазначає, що повнолітні жінки зазвичай самі займаються своїми справами, а згода опікуна лише в деяких випадках була необхідна для пустої формальності, що свідчить про тенденцію загальної лібералізації шлюбно-сімейних відносин (Gai. 1. 190) [1].

Третій спосіб «*usus*» здійснювався у простій неформальній формі, не передбачав дотримання будь-яких урочистих шлюбних церемоній. Шлюб вважався укладеним із моменту відведення нареченої в будинок нареченого. Ще Закони XII таблиць допускали встановлення *manus* (влади чоловіка) шляхом так званої «набувальної давності» – із плином року безперервного спільного проживання з жінкою, що автоматично перетворювало її на «тілесну власність». Таке спільне проживання чоловіка та жінки протягом року перетворювало в цих випадках фактичне співжиття на *iustum matrimonium* (законний римський шлюб) [1]. Але Закони XII таблиць допускали можливість звільнення від чоловічої влади. Дружина, що вступила до шлюбу без дотримання шлюбних формальностей, може попередити виникнення підпорядкування *manus* завдяки так званому *usurpation trinoctii* – залишивши раз на рік на три ночі будинок чоловіка, тим самим перериваючи «набувальну давність», в силу якої після спливу одного року виникала *manus mariti* (влада чоловіка над дружиною). Дружина, яка щорічно повторювала *usurpation trinoctii*, мала змогу попередити перехід до «суворого шлюбу» і таким чином перетворити шлюб на весь час його існування на шлюб *sine manu*. Отже, ми можемо констатувати, що Закони XII таблиць певною мірою захищала права римської дружини від влади чоловіка шляхом визначення дієвого організаційно-правового механізму переривання «набувальної давності». Таким чином, виключно «*confarreatio*» та «*coemptio*» породжували так званий «правильний шлюб» – шлюб із чоловічою владою «*cum manu*».

Третій спосіб укладення шлюбу мав наслідком встановлення «неправильного шлюбу» – шлюбу без чоловічої влади «*sine manu*».

З наведених трьох форм раніше інших перестав застосовуватись *usus*. Він існував ще за часів Цицерона, а ось Гай вже говорить про нього як про форму, частково скасовану законом, частково забуту [5].

Як вже було зазначено, шлюби між римським громадянином (громадянкою), з одного боку, та перегинами (латинами, вільновідпущеницями, колонами), з іншої, категорично заборонялись. Багато заборон збереглись навіть після того, як всі вільні особи Римської імперії були оголошені громадянами. Зокрема, сенатор не міг одружитися з вільновідпущеницею і взяти її в законні дружини, оскільки це вважалось соромом і для нього самого, і для усієї його родини; провінційний магістрат не міг одружитись із громадянкою іншої провінції та ін. (D. 23.2.16; D. 23.2.44). Законом Канулія (445 р. до н. е.) не допускалися шлюби між патриціями і плебеями. До першого шлюбного Закону Августа, Закону Юлія (18 р. до н.е.) не допускалися шлюби вільновідпущеників із вільнонародженими, вільнонародженими і актрисами, повіями і вільнонародженими, а після Закону Юлія – з особами сенаторського стану [8, с. 83].

Отже, згідно зі звичаями римського права шлюб був єдиним законним союзом між чоловіком і жінкою. Всі інші союзи та зв'язки між чоловіками і жінками були або забороненими, або фактичними відносинами, які не породжували правових наслідків шлюбу [9, с. 112]. Так, Закон Юлія (Августа) про подружню зраду (*Lex Julia de adulteriis*) забороняв *stuprum* (статеві відносини між вільним чоловіком і незаміжньою жінкою, до цього чесною), *adulterium* (статевий зв'язок осіб, з яких хоча б один знаходився в шлюбі) і *incestum* (статевий зв'язок між родичами, яким заборонялося вступати в шлюб) [10, с. 96–98].

Толерантно римським суспільством сприймалися конкубінат і *contubernium* (контуберніум). *Contubernium* був союзом між рабом і

рабинею і розцінювався як фактично існуючі, але юридично не закріплені відносини. У післякласичний період такий союз між рабами отримав обмежене правове визнання, коли була заборонений продаж рабів, що живуть в *contubernium*, та їх дітей у різні місця і різним господарям.

Фактичні шлюбні відносини, які виникали між особами, що не мали права укласти між собою законний римський шлюб із причини різного громадянства чи правового стану, отримали назву «конкубінат». Так виникає ще один вид незаконного шлюбу, який передбачав можливість спільного проживання чоловіка та жінки однією родиною з наміром підтримувати шлюбні відносини, за умови, що жоден із них не перебував у шлюбі.

Вперше фактичні шлюбні відносини були врегульовані саме у римському праві. Форми, в яких існували зазначені відносини, були різними на окремих стадіях розвитку римської державності, але єдиним видом, що зберігся та дійшов із Стародавнього Риму до наших днів і був неодноразово перейнятий різними державами в різні історичні епохи, є конкубінат.

Конкубінат (лат. *concubinatus*, від *con* (*cum*) – «разом» и *cubo* – «лежу, співжиття, сумісне мешкання») розглядався як дозволене законом спільне проживання чоловіка та жінки з метою встановлення сталих шлюбних відносин і міг мати місце за відсутності в одного з подружжя *jus conubii*. В іншому випадку необхідно було укласти законний шлюб (D. 25.7.3). Відповідно, конкубінат розглядався як *inaequale coniugium* (неповноцінний шлюб). Іноді виникали непорозуміння, було укладено шлюб чи конкубінат. Законами Феодосія II і Валентиніана III було встановлено, якщо фактичні шлюбні відносини виникали між особами рівного соціального стану, то у разі сумнівів вважалось, що між ними укладено шлюб, а не конкубінат [11, с. 69].

Конкубінат практично не породжував ніяких правових наслідків. Так, конкубіна (дружина у конкубінаті), на відміну від *matrimonium iustum* (законного римського

шлюбу), не брала імені чоловіка, не ділила з ним соціального становища. Своєю чергою, діти, народжені в конкубінаті, не мали статусу дітей, народжених у шлюбі, не набували статусу та імені свого батька, не мали права на аліменти, не могли бути спадкоємцями після його смерті, на них не поширювалась батьківська влада. З часом права осіб, які перебували у відносинах конкубінату, а також права дітей, народжених у цьому союзі, почали захищати за допомогою різноманітних юридичних прийомів. Так, окрім народження у законному шлюбі, встановлення *patria potestas* (влади батька) було можливим шляхом *ligitimatō* (узаконення) – встановлення батьківської влади над власними дітьми, але народженими поза шлюбом. Зокрема, батько міг визнати своїми дітей, народжених у конкубінаті. Узаконення виникло в період принципату та допускалося виключно стосовно дітей, народжених конкубіною (D. 26.7.). Згодом конкубінам також було надано низку прав [2, с. 197–198].

Незважаючи на те, що римське приватне право як один з основних принципів сімейних відносин передбачало моногамію, чоловіки мали право одночасно перебувати в законному шлюбі і мати конкубіну (D. 25.7.), тоді як для жінки співжиття з іншим чоловіком, окрім чоловіка, було неприпустимим і сприймалось як подружня зрада *adulterium* (*Lex Julia de adulteriis*). Крім того, така поведінка вважалась злочином, що карався смертю. Такий стан речей яскраво демонструє обмеженість та дискримінацію прав жінок у сфері сімейних правовідносин.

Конкубінат істотно відрізнявся від такого інституту, як *amīsa* – дозволеного законом постійного співжиття неодруженого чоловіка з незаміжною жінкою. Проте конкубінат займав більш важливе місце в римському соціальному і юридичному побуті, оскільки мав практично всі ознаки шлюбу. Від *amīsa* його відрізняло лише те, що він був укладений без дотримання формальностей, але не внаслідок відсутності бажання встановити сімейні сто-

сунки, а через об'єктивні щодо них перепони юридичного характеру [12, с. 151].

У більш пізній період за часів правління імператора Юстиніана в Дигестах (D. 25.7) було визначено умови, за яких конкубінат був неможливий. Так, перебувати в конкубінаті дозволялось із жінкою-вільновідпущеницею іншої особи, вільнонародженою жінкою, місце народження якої невідоме, чи з жінкою, яка продавала своє тіло. Мати за конкубіну вільнонароджену жінку чесного життя не дозволялося без заяви перед свідками, в іншому разі таке співжиття розцінювалося як перелюбство. Питання про те, чи була жінка конкубіною, вирішувалось за наявності її волі. Крім того, в Дигестах Юстиніана наголошувалось на тому, що конкубіною могла стати жінка будь-якого віку, не молодше 12 років. Також заборонявся конкубінат жінки з сином (онуком) свого патрона або навпаки. При цьому, якщо законний шлюб провінційного магістрату з громадянкою цієї провінції був неможливий, то для конкубінату такої заборони не існувало [10].

Близько кінця IX ст. у зв'язку з поширенням християнства візантійський імператор Лев Мудрий видав закон, відповідно до якого конкубінат скасовувався: з конкубіною треба було вступити в шлюб або відпустити її. Крім того, було встановлено, що шлюб міг бути укладений виключно за допомогою церковного вінчання. Недотримання церковної форми укладання шлюбу вело до визнання такого союзу незаконним [11, с. 69]. Таким чином, у Візантії конкубінат був скасований у IX ст., а на Заході продовжував існувати аж до XII ст.

З того часу людство не полишало питання, в якій же формі має укладатись шлюб. В залежності від різних факторів (релігійних, політичних, економічних, культурних) законодавство кожної окремої країни встановлювало для своїх підданих (а пізніше громадян) різні вимоги щодо додержання офіційної церемонії заручин та укладання шлюбу. Проте, незважаючи на розбіжності, протягом цього

періоду в більшості країн європейського континенту шлюби укладались, як правило, у двох основних формах – у церковній або в цивільній. Іноді ці дві форми могли бути суміщені. Не можна не помітити й того, що поряд з укладеними в установленому законом порядку шлюбами завжди існували й фактичні шлюбні відносини. За рідкісними винятками правових наслідків такі відносини не створювали.

Висновки. Отже, дослідивши римський шлюб та його види, можна дійти висновку,

що шлюб у римському суспільстві (*nuptiae, matrimonium*) розглядався як соціально-значимий союз чоловіка та жінки, що визначав правове положення дітей, народжених у цьому союзі, майнові відносини між подружжям та їх спадкові права. Римському приватному праву відомі кілька правових форм шлюбних та фактичних шлюбних відносин – це «*cum manu*» і «*sine manu*» та форми фактичного співжиття, найважливішою з яких був конкубінат.

Анотація

Статтю присвячено дослідженню римського шлюбу. На підставі римських правових джерел, наукових праць учених-романістів визначено основні види римського шлюбу та його форми, окреслено відмінності між законними римським шлюбом та незаконним. Проаналізовано значення інституту правового регулювання фактичних шлюбних відносин, зокрема таку їх особливу форму, як конкубінат.

Ключові слова: Стародавній Рим, римський законний шлюб, римський незаконний шлюб, шлюбні відносини, конкубінат, фактичні шлюбні відносини.

Аннотация

Статья посвящена исследованию римского брака. На основании римских правовых источников, научных трудов ученых-романистов определены основные виды римского брака и его формы, определены различия между законным и незаконным римским браком. Проанализировано значение института правового регулирования фактических брачных отношений, в частности такой их особой формы, как конкубинат.

Ключевые слова: Древний Рим, римский законный брак, римский незаконный брак, брачные отношения, конкубинат, фактические брачные отношения.

Kozynets I.G., Prorochenko V.V. Marriage and its types in the private law of Ancient Rome Summary

The article is devoted to research of Roman marriage. On the basis of the Roman legal sources, scientific works of scientists of novelists, the basic types of Roman marriage and his forms are defined, differences between legal Roman marriage and illegal one are outlined. The value of institute of the legal adjusting of actual marriage relations is analysed, in particular, such special form as concubinage.

Key words: Ancient Rome, roman legal marriage, roman illegal marriage, marriage relations, concubinage, actual marriage relations.

Список використаних джерел:

1. Памятники римского права: Законы XII таблиц Институции Гая. Дигесты Юстиниана. Москва : 1997. 608 с. URL: <https://studfiles.net/preview/6702582/>
2. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права : ученик / под общ. ред. Д.В. Дождева; пер. с итал. И.И. Маханькова. Москва : Норма, 2007. 464 с.
3. Франчози Дж. Институционный курс римского права / отв. ред. Л.Л. Кофанов; пер. с итальянского. Москва : Статут, 2004. 428 с.

4. Підпригор, О.А., Харитонов Є.О. Римське право : підруч. 2-ге вид. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
5. Римское частное право / под ред. И.Б. Новицкого, И.С. Перетерского. Москва : Юристъ, 1996. 385 с. URL: <http://lib.maupfib.kg/wp-content/uploads/novizkiy.pdf>.
6. Овчатова-Редько А. Правові форми шлюбних відносин за римським приватним правом. *Актуальні проблеми держави і права* : збірник наукових праць. Одеса : Юридична література. 2007. Вип. 31. С. 261–267.
7. Черниловский З.М. Римское частное право: Элементарный курс. Москва : Юристъ, 2000. 212 с.
8. Балко О.О. Інститут шлюбу за римським правом та його рецепція у континентальному типі правової системи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Львівський нац. ун-т імені І. Франка. Львів, 2015. 185 с. URL: <http://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/02/Дисертація.pdf>.
9. Пухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право (базовый учебник) / под ред. В.А. Томсинова; пер. с македонского В.А. Томсинова и Ю.В. Филиппова. Москва : ИКД «ЗЕРЦАЛО-М», 2003. 448 с.
10. Бэлдон Дж. Женщины Древнего Рима. Увлекательные истории жизни римлянок всех сословий. Москва : ЗАО «Центрполиграф», 2016. 316 с.
11. Пилипенко Ю.О. Конкубінат: від римського права до сучасності. *Правова держава*. 2014. № 17. С. 67–71. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prav_2014_17_14.
12. Овчатова-Редько А. Походження «фактичного шлюбу». *Актуальні проблеми держави і права* : збірник наукових праць. Одеса : Юридична література. 2007. Вип. 33. С. 148–153.